

КОНФЛІКТ ПРОЦЕС/СТРУКТУРА У КОНСТРУКЦІЇ «ДОВГОГО» ХІХ ст. МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА

Вихідною ідеєю М. Слабченка щодо концептуалізації української історії ХІХ – початку ХХ ст. була теза про об’єднання української території (Правобережжя, Лівобережжя, Слобідська Україна, Степова Україна та ін.), як вислиду потужного і невинного економічного процесу. Більше того, він навіть зауважує, що *«ХІХ століття застас, таким чином, Україну об’єднану. Протягом шести десятків років вона переживає добу осідання нових елементів і організовується на основі кріпосного права, а після селянської реформи швидко простує шляхом промислового розвитку і капіталізму»*¹. Причому в іншій праці історик не тільки обстоює, а й доповнює цей концепт, зокрема зазначає, що *«українське господарство ХІХ стол. перед 1861 р. являється об’єднаним і ваготіючим до своїх кінцевих пунктів – до Чорного моря, зв’язаним різними путами з і своім (розбив М. Слабченка. – Авт.) закордонним споживачем»*².

Вочевидь, ці думки випливали з авторської теорії «єдиного процесу» на обширах всесвітньої історії, котра мала імплементувати до концептуалізації української минувшини провідні загальноєвропейські тенденції, опрацьовані у студіях багатьох відомих учених та мислителів. Відтак концептуальні віхи й інструментальні маркери (матеріалістична чи економічно-соціальна домінація, що, часом, межувала з детермінізмом, стадіальна репрезентація минувшини, жорстка каузальність, апріорна генералізація фактографічного матеріалу зазвичай накинута «згори» у вигляді установчих положень, порівняльне висвітлення господарських, соціальних та правничих практик із перспективи європейських взірців і аналогів), апробовані та окрес-

лені М. Слабченком у монографічному циклі праць «Організація господарства України...», повною мірою побутують і у «Матеріялах до економічно-соціальної історії України XIX століття».

Скажімо, авторську настанову на виявлення своєрідності «шляхів, що ними проступала Україна» та «ухилів» у контексті всесвітньо-історичного процесу, споглядаємо як у тексті «Організації господарства України...», так і на сторінках «Матеріялів»³. Заразом історик розглядав останнє видання як «загальний каркас нової Української історії»⁴. Цікавою виглядає й хронологічна локалізація «Матеріялів», котра у назві задекларована у межах XIX ст., але де-факто розширена автором до початків XX ст. Перший том «Матеріялів» охоплює дореформені часи (до 1861 р.), другий – закінчується революцією 1905 р., а третій (невиданий!) – репрезентує період до 1920 р. Отож історик маркує історичний процес XIX – початку XX ст. як єдину історичну епоху, що тою чи іншою мірою перегукується з доволі популярним концептом «довгого» XIX ст.

Достеменно невідомо, що саме спонукало М. Слабченка розпочати новий багатотомний проект «Матеріялів». Тим паче, що одеський дослідник у цей час активно опрацьовував велику десятитомну монографічну серію «Організація господарства України...», з якої було викінчено тільки п'ять томів. Вірогідно, до написання «Матеріялів» М. Слабченка підштовхнула поява хрестоматії М. Яворського, присвячена добі капіталізму в Україні⁵, хоч попередні плани, мабуть, визріли ще раніше. Крім того, він міг розглядати «Матеріяли» як підготовчий чи експериментальний формат для конструювання наступних томів «Організації господарства України...», що звісно не виключає й інших мотивів.

Приміром, у листі до О. Оглоблина від 16 лютого 1926 р. М. Слабченко зауважує: «Главковерхи Яворські теж без нас не обійдуться, бо ж вони *родились в революції й можуть скласти свої хрестоматії з наших, а не старих робіт* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – Авт.)»⁶. У тому ж листі одеський дослідник повідомляє свого колегу, що його тритомник первісно мав називатися «Лекціями» чи «Нарисами» і став «Матеріялами» внаслідок категоричних наполягань М. Явор-

ського, котрий ревниво поставився до цієї праці, зокрема загальмував видання другого тому⁷.

Зауважимо, що обидва багатотомні проекти М. Слабченка були споріднені між собою. На думку О. Оглоблина, *«певний генетичний зв'язок “Матеріялів” з цією працею («Організацією господарства України...». – Авт.), не дивлячись на різний характер і відмінні рамці роботи, – є безсумнівний»*⁸. Схожу думку висловлює й А. Санцевич – один із перших сучасних інтерпретаторів творчості одеського вченого⁹. Втім, «Матеріяли» М. Слабченка мають й істотні відмінності, порівняно зі згаданим монографічним циклом праць.

Передусім, простежуються поважні зміни в архітектоніці «Матеріялів», яка побудована за локально-фрагментарним принципом представлення минувшини, на відміну від великих однотипних проблемно-тематичних блоків в «Організації господарства України...», що обіймають цілісні господарські та соціальні сегменти минувшини XVII–XVIII ст. (землеволодіння і форми сільського господарства, фабрики та промисловість, торгівля й торгівельний капіталізм, державне господарство Гетьманщини, соціально-правовий устрій Запорозької Січі та ін.). Відтак «Матеріяли» складаються з 89 (перший том – 42, другий – 47) фрагментарних, але самодостатніх розділів-нарисів, які створюють мозаїчну палітру української історії XIX ст. Певна річ, до такої архітектоніки М. Слабченка могли підштовхнути його лекційні практики, котрі часто-густо представлені у конспективних записах (конспектах лекцій), що почасти нагадують конструкцію «Матеріялів».

Ці композиційні трансформації, порівняно з «Організацією господарства України...», дослідники оцінюють по-різному. Р. Шпунт уважав, що «змістом два томи уявляють *щось середнє між хрестоматією й систематичним курсом*»¹⁰. О. Оглоблін писав про «тектонічну невитриманість “Матеріялів”» та брак хоч-якоїсь періодизації, котрі суттєво ускладнюють сприйняття авторських ідей¹¹. Натомість доволі цікавим видається спостереження В. Левитського, котрий подав рецензійну замітку на «Матеріяли» за пропозицією М. Грушевського¹². Останній складно, скептично і навіть негативно сприймав студії М. Слабченка з соціально-економічної історії.

На думку В. Левитського, «особливість методи, що її акад. Слабченко поклав у основу викладу “Матеріалів” полягає в тім, що *автор кожную грань історії культурного життя України розглядає окремо, ізольовано від інших, у вертикальному розрізі, себто в процесі історичного розвитку, без зв’язку з усім життям, хоч про цей зв’язок авторові й доводиться часом згадувати. Метода, що її вжив автор, нагадує працю анатома, коли він у людськiм організмі окремо препарує м’язи, зв’язки, сухожилля, нерви тощо й, нарешті відділює окремі кістки й самий кістяк*»¹³. Загалом рецензент закидав автору надмірне захоплення структурою української минувшини, що перешкоджало йому відтворювати повноту й розмаїття історичного процесу.

Зрештою, економіст В. Левитський, на відміну від опонентів-істориків, звернув увагу на засадну суперечність «Матеріалів» М. Слабченка конфлікт процес / структура, який значною мірою відбився на авторській конструкції історії ХІХ – початку ХХ ст. Натомість переважна більшість науковців, як сучасників М. Слабченка (К. Антипович, Д. Багалій)¹⁴, так і пізніших інтерпретаторів його творчості (Б. Винар, С. Водотика)¹⁵ розглядали представлений двотомник як самотутню схему української історії ХІХ ст. Зокрема, В. Заруба навіть обстоює думку, що у двотомнику репрезентована «історіософська схема означеного періоду»¹⁶ чи «*шикіз схеми її історичного розвитку в означений період*»¹⁷.

Та найважливішим видається загальний поворот М. Слабченка від економічно-соціального та правничого зрізів минувшини до історії культури, громадської думки, політичних, літературних та публіцистичних практик ХІХ – початку ХХ ст. Причому у конструкції одеського дослідника економічна, соціальна та правничі сфери й надалі залишаються домінуючими площинами у концептуалізації української минувшини. Однак, відтепер він прагне продемонструвати як відобразилися економічні та соціальні трансформації «довгого століття» на культурних, громадських, літературних, освітніх та суспільно-політичних практиках українства. У широкому сенсі зазнав помітних перетворень той наскрізний економічний-соціальний реф-

рен його історичного письма, що так яскраво простежується в «Організації господарства України..», котрий нав'язував моністичне матеріалістичне представлення минулого, властиве первісним версіям соціологізованої чи «масової» історії.

Це й спричинило переорієнтацію М. Слабченка як ученого від домінуючого представлення масштабних процесів та явищ до репрезентації української історії як мінливої конфігурації різноманітних структур, укладів і форм, хоч така метаморфоза руйнувала одноцільність тексту й створювала у читача враження локальності й ізольованості різних частин «Матеріялів». Видається, що саме у цьому напрямку варто дошукуватися мотивів і причин тих перетворень, які споглядаємо в архітектоніці тритомника, порівняно з попередньою монографічною серією праць.

«Матеріяли» М. Слабченка розпочинаються з апріорних тез та узагальнень, які рясно розкидані по всьому тексту, як і в «Організації господарства України...». Відтак вже у вступі він у звичному дусі категорично декларує, що його візія є «повною протилежністю думці Рожкова й П. Струве, який доводив, що *кріпацьке господарство ще не дорозвинулося перед 1861 р., і тому багато збереглося кріпацьких елементів в епоху після-реформну*»¹⁸. До студій консервативного ліберала П. Струве та одного з найстаріших російських істориків-марксистів М. Рожкова автор постійно апелює у «Матеріялах», як для потвердження певних тез і думок, так і заперечення чи уточнення концептів обох учених.

Наприклад, М. Слабченко рішуче відкидає тезу П. Струве про нерозвинутість поміщицького господарства напередодні Великої реформи 1861 р. (російський економіст тримався думки, що «*кріпосне господарство як таке, економічно не дозріло до свого скасування у 1861 р.*»¹⁹), позаяк уважає, що до збереження залишків кріпосницької системи у 1860-х роках спричинився брак грошових засобів як у селян, так і поміщиків, а не господарська відсталість²⁰.

Зазначимо, що рецензенти по-різному оцінювали цю думку автора «Матеріялів». В. Левитський уважав, що погляди М. Рожкова та П. Струве є більш адекватними щодо пред-

ставлення реального стану тогочасного господарства, аніж концептуалізація одеського дослідника²¹. Натомість Р. Шпунт солідаризувався з думками М. Слабченка, зокрема відзначив, що М. Рожков відмовився від попередньої візії²².

Так чи інакше, М. Слабченко тримається вже згаданої установчої тези про «об'єднаність» українських земель у межах російських адміністративно-управлінських практик, що «конструювалися за загально-імперським трафаретом»²³. Така констатація дозволяла автору порушити питання про переливання капіталів на обшири підросійської України, себто вводила міжнародні контексти висвітлення національної минувшини.

Зауважимо, що М. Слабченко розглядав Чорне море як серцевину чи підоснову економічного процесу на українських обширах. На його думку, з одного боку, чорноморські порти стимулювали доплив іноземних капіталів, а, з іншого – спонукали російських підприємців «пересуватися до північної частини України й спускатися на південь, де вступити в конкуруючу боротьбу з західньо-європейськими заходьками»²⁴. Однак, пропозиція історика щодо переоцінки ролі Чорного моря у розвії української економіки ХІХ ст. сприймали (та й то з низкою застережень!) поодинокі дослідники (О. Оглоблин). Відтак низка рецензентів уважала такий підхід неадекватним. Приміром, вищезгаданий Р. Шпунт схарактеризував означену тезу як своєрідний кантівський імператив у схемі «Матеріялів»²⁵.

Водночас М. Слабченко вважав, що початок ХІХ ст. виплекав нову діючу особу на українській авансцені, навколо якої концентрувалися тодішні господарські й торгівельні практики. На відміну від другої половини ХVІІІ ст., котра розгорталася під знаком акумуляції земель великими власниками, головним «героєм» перших десятиліть ХІХ ст. стає український поміщик середньої руки²⁶. Такі пани, хоч і торгували спершу вовною, згодом – хлібом, себто були тісно пов'язані з європейським ринком, але опинилися у становищі власників-господарників міцно прикутих до своїх родинних маєтків-осідків. Цей своєрідний стиль життя визначав напівкамеральний спосіб повсякденного буття значної частини малоросійської аристократії.

«Розвиваючи сільське господарство, український поміщик не нагадував собою свого російського колегу. – відзначає М. Слабченко. – *Він взагалі не жив у місті, а являвся хуторянином.* Український поміщик ніколи не кидав села для міста, як це було з росіянином, й тому не вертав ізнов до села. *З українських дідичів рідко хто був рентьєром в тісному значінні слова, але всі вони були підприємцями.* Коли й вилазив зі свого лігва український поміщик, то тільки в надзвичайних випадках, напр., при оголошенні губерні чи дворянських установ, при дворянських виборах. За такими виключними випадками, *поміщик сидів на своєму хуторі, займаючись господарством і побиваючись о більшу користь з нього»*²⁷.

Саме з прив'язаністю українських поміщиків до землі, котра складала основу місцевого господарства, одеський дослідник пов'язував зростаючий тиск на закріпачене селянство, позаяк тільки господарський визиск останнього міг забезпечити високі й сталі прибутки вищим верствам²⁸. Відтак економічна доцільність, точніше господарська вмотивованість соціальних практик, як і в «Організації господарства України...», виступає на першій план у концептуалізації минувшини, яку пропонує М. Слабченко. Натомість становище кріпосних селян дослідник уважав близьким до рабства²⁹. Не випадково у низці пасажів він розглядає антикріпосницький рух передреформених часів як аболіціоністський³⁰.

Своєрідними контрагентами щодо поміщицьких господарств на початку XIX ст., за візією М. Слабченка, виступали колонії іноземних переселенців та сумнозвісні військові поселення. Причому історик доволі самобутньо висвітлює й репрезентує окреслені господарські та соціальні структури. Приміром, він відзначає велику громадську солідарність іноземних колоністів, їх передові господарські практики, тривалу урядову протекцію, що спричинилися до первісного розквіту переселенських общин тощо. На його думку, «колонія була кріпким конкурентом, тим більш, що й *являлася вона зі своєю громадською й господарчою иншою культурою»*³¹. Занепад багатьох колоній-поселень автор пов'язує з соціальною диференціацією іноземних переселенців, що поступово, проте невпинно розмивала ці особливі господарські структури.

Специфічну роль у господарських практиках М. Слабченко відводив і військовим поселенням. Зазвичай останні асоціюються з жорсткими, нелюдськими засобами примусу й покарання та суцільним знеособленням поселян, що зробилися майже хрестоматійними прикладами в історіописанні ХХ ст. Проте історик тримається думки, що, ці мілітарні установи посіли певну нішу у тодішньому господарстві. Загалом він розглядає ці напіввійськові, напівгосподарські структури у контексті реформування соціального устрою, хоч, кінець-кінцем, визнає, що *«аракчеївський соціалізм повернувся в звичайне кріпацтво»*³².

Та господарську діяльність цих структур М. Слабченко оцінює неоднозначно. «Військові поселення розводили й ліси та добрі сади, підтримували кукурудзяну культуру, заводили великі ставки й розводили там рибу, насаджували тутові сади й шовківництво. Таким побитом, *велика культурна робота виявлялася в рямцях аракчеївщини на Україні*», – стверджує вчений³³. Відзначимо, що ці міркування суголосні оцінкам сучасних російських істориків як щодо самої постаті графа О. Аракчєєва, так і стосовно його військових і господарських реформ.

Зрештою, найцікавішими виглядають спроби М. Слабченка екстраполювати вислід матеріалістично-економічної площини чи господарських та соціальних практик до сфери культури, політики і громадської думки. Скажімо, у такому світлі постають авторські потуги з представлення позиції українського панства за часів вторгнення військ французького імператора Наполеона І. «Коли російська буржуазія ненавиділа Наполеона, бо через континентальну систему мусила переживати довгу кризу, то *Україна, де обробляюча промисловість була розвинена незрівняно менше й де утиск робивсь на хліборобстві, а про континентальну систему на Чорному морі не було мови, не мала охоти рвати давніх зв'язків з Францією, не могла вороже ставитись до Бонапарта та й його походу. Соціяльні ускладнення не лякали вже поміщиків, бо Наполеон не квапився визволяти кріпаків*», – підкреслює історик³⁴. Більше того, він навіть уважає, що малоросійське дворянство було зацікавлене у

перемозі Наполеона I, позаяк останній виявляв «недвозначні симпатії до України й цікавився її минулим, особливо-ж її козацькою верствою»³⁵.

Втім, показовими видаються розумування, спостереження й тлумачення М. Слабченка на ниві громадських та культурних практик першої половини XIX ст. Зауважимо, що вони представлені у низці окремих фрагментів, котрі не мають виразної і послідовної хронологічної локалізації, а нав'язують репрезентацію різних історичних зрізів у душі загальної синхронії, зорієнтованої на всю дореформену добу – від початку XIX ст. до реформи 1861 р. З такої перспективи авторський виклад створює ефект мозаїчності у сприйнятті окресленого періоду, котрий вирізняється низкою цікавих спостережень, узагальнень і припущень.

Наприклад, М. Слабченко уважає, що «на Україні мали значіння не декабристи, але декабризм, як *відгук загальноєвропейських настроїв у колах інтелігенції*»³⁶. Натомість кирило-мефодіївські братчики, за його візією, спричинилися до кардинальної переоцінки громадських цінностей, що увінчалася «буржуазним республіканізмом»³⁷. Заразом історик обстоює думку, що російське слов'янофільство зіткнулося з опозицією на українських землях з боку малоросійського панства, що походило зі старих козацько-старшинських родів, але часом засвоювало й передові ідеї. Причому до такої опозиції він зараховує навіть екстравагантних (за сучасними означеннями нонконформістських!³⁸) мочемордів з їхнім очільником – відставним ротмістром В. Закревським³⁹. Схоже, що в оцінці мочемордів одеський учений наслідував М. Драгоманова, котрий досить розважливо коментував погляди панів-інтелектуалів, що вийшли з їхнього середовища⁴⁰.

Зазначимо, що М. Слабченко у категоричному дусі висуває низку самобутніх припущень стосовно авторства знакових праць з обсягу української суспільно-політичної думки першої половини XIX ст. Приміром він уважає, що автором «Істории русов» був князь О. Безбородько⁴¹ (схожої думки трималися М. Возняк, П. Клепацький, А. Яковлів та ін.), а «Книги буття українського народу» – художник Я. де Бальмен (до речі, один із мочемордів!), себто не М. Костомаров⁴².

Однак, аргументи, котрі наводить історик, виглядають непереконаливо, позаяк здебільшого спираються на його припущення й уривчасті спостереження. Недаремно навіть О. Оглоблин, який прихильно ставився до низки ідей М. Слабченка, досить обережно оцінив запропоновані новації, зокрема наголосив, що вони потребують пильного вивчення та потвердження⁴³.

Ба більше, М. Слабченко прагне по-новому потрактувати й репрезентувати творчість та біографію Т. Шевченка. На його думку, «Шевченко врешті дійшов до зречення всього, що зв'язувало кріпака з паном. *Він спустив бога на землю, щоб зробити його кріпацьким богом.* Марія – мужичка, маленький Христос – байстря, якому вже змалечку дано нести хрест й бути на ньому розп'ятим. Кріпак піднявся в очах Шевченка до бога, а затуркана покритка – до богородиці»⁴⁴.

Проте М. Слабченко репрезентує Великого Кобзаря не як співця пригнобленого селянства, а як речника нових явищ і процесів, котрі ось-ось мають зруйнувати кріпосницький лад! Власне, він розглядає соціальні мотиви поезій Т. Шевченка як своєрідний пролог до майбутніх трансформацій, що назрівають в українському суспільстві середини ХІХ ст.

«Бунт іде з міста. Хто провадитиме його, які саме появляться нові люди, “з новим і праведним законом”, поет хіба тільки догадувався, коли одного разу записував у своєму щоденнику, що техніка переверне людськість. Шевченко тільки наближувався до розв'язання питання, а не розв'язував його, хоч уже складав гімни “роботящим рукам”. *Отже говорити про Шевченка, як про мужицького, сільського поета, є величезне непорозуміння, Шевченко був продуктом нового життя України, що склалося в наслідку переливання капіталу й росту міст.* Село Шевченко не описував. У нього немає й жахливих картин кріпацтва, – в нього є протест проти гноблення людини й нерівності. Такі думки поетові дало не село, а місто, котре попхнуло на революційний шлях й братчиків», – стверджує вчений⁴⁵.

У подібному дусі М. Слабченко розглядає і рух хлопоманів, яких він характеризує здебільшого як талановитих, але ідеалістично налаштованих інтелігентів, що «мали своїм завданням

вияснити українському селянинові безпідставність кріпацьких прав польських панів»⁴⁶.

Відзначимо, що розмірковуючи про українських панів-підприємців і, заразом, поміщиків-кріпосників, зростаючий визиск селянства, складнощі з витворення прошарку дрібних земельних власників у 1820–1830-х роках⁴⁷, історик скеровує дослідницькі устремління не на село, поміщицький хутір чи маєток, а на місто передреформеної доби та багатоманітні практики городян! Він навіть уважає, що «повітря міста на Україні не робило людей вільними, але прищеплювало їм вільні думки. Це було нове місто, не подібне на місто XVIII ст. чи самого початку XIX ст., коло воно, ще являлось великим селом. Нове місто будувалось і організовувалось після типу європейського, в якому заможний селянин почував себе в силах відвоювати свободу»⁴⁸.

Загалом у представленні М. Слабченка місто постає як самобутній майданчик для апробації нових соціальних і господарських практик, зокрема для зміщення й перемішування звичних ролей різних верств і станів. Скажімо він наголошує, що на міських теренах до комерційних і торговельних операцій залучаються вихідці з різних верств (міщани, ремісники, селяни різних категорій – державні, поміщицькі, монастирські, дрібні дворяни), котрі мали незначні і навіть мізерні капітали. Врешті-решт, історик підкреслює, що «міста гублять своє суворо міщанське старе обличчя й витворюють нову буржуазію»⁴⁹.

У іншому місці М. Слабченко пише про руйнацію архаїчних соціальних і господарських норм у містах протягом першої половини XIX ст., котрі заступають нові практики, що докорінно змінюють буття та склад міських мешканців. «Роботи знаходилось для усіх ремесників. Нове місто мало й купецтво, й інтелігенцію, й урядництво всякого роду, якому потрібна була мала праця по шитву, озуву (пошиття взуття. – Авт.), хлібу й т. и. Жили в містах і поміщики, котрі обслуговувались своїми двораками, але останні не вважались за конкурентів»⁵⁰.

Заразом автор «Матеріалів» акцентує увагу на процесах соціальної та майнової диференціації, котрі розгорталися у середовищі тодішніх містян. «В містах обиватель не тільки вирівнявся, а в степових губерніях і розбагатів до того, що став

сам заводитись власними кріпаками, так само, як купець», – наголошує М. Слабченко⁵¹. Відтак історик навіть обстоює гадку, що поступово на українських теренах формуються *«два рівнобіжні промислові порядки – вотчинний і міський»*⁵². Цю динамічну і відносну рівновагу між різними соціально-економічними укладами він пояснює неспроможністю молоді «міської буржуазії» конкурувати з вотчинними підприємствами⁵³.

Вищезгаданий В. Левитський уважав, що М. Слабченко переоцінює соціальні трансформації у тодішніх містах, зокрема ігнорує історичну традицію старих містечок, які відігравали важливу роль у формуванні міст наприкінці XVIII – початку XIX ст.⁵⁴ Однак, одеський дослідник уперто повертається до міської тематики 1830–1840-х років, зокрема акцентує увагу на соціокультурних впливах, що простежуються у тодішніх громадських, господарських, літературно-публіцистичних практиках.

Приміром, М. Слабченко згадує про циркуляцію ідей натурфілософії та полеміку навколо злободенних суспільних проблем. *«Значіння міста тоді вже живо почувалося, хоча й у центрі громадського життя й стояв мужик, за котрого вели бій поміщики, що обстоювали його закріпощений стан, і міська буржуазія, котра в своїх інтересах промовляла проти, вела емансипаційну політику й не боялася над і ставити крапку», –* зазначає вчений⁵⁵.

У іншому місці М. Слабченко підкреслює, що *«мала, напівселянська буржуазія українських міст витворює особливу літературу з головною дієвою особою – мужиком і з аболіціоністськими гаслами ще в ті часи, коли російська думка б'ється в тенетах сентименталізму та романтизму й схиляється “на служение” великій російській буржуазії»*⁵⁶. Крім того, історик висвітлює й аналізує різні візії «передреформних» економістів, зокрема наголошує, що вони *«виразно висловлювались за свободу в межах економічного життя, лише мимохідь доторкаючися соціальних явищ»*⁵⁷.

Така постійна зацікавленість культурними і громадськими практиками першої половини XIX ст., котру простежуємо у «Матеріялах», видається незвичайною, особливо, коли взяти до уваги традиційні сюжети студій М. Слабченка (господарство,

торгівля, право, соціальні перетворення, становище окремих станів та верств), що побутують у його монографічній серії «Організація господарства України...». Причому автор навіть розглядаючи господарські та соціальні трансформації повсякчас порушує культурні й інтелектуальні проблеми.

Наприклад, раціоналізацію поміщицького господарства у 1840–1850-х роках М. Слабченко однозначно пов'язує з появою «просвещеного помещика», себто з новим типом господарника, що мав солідні інтелектуальні й культурні здібності⁵⁸. Більше того, автор навіть обстоює тезу, що *«А. Сміт являвся майже настільною книгою українських поміщиків, пропагандувався з університетських кафедр і багатьма примірниками представлявся в бібліотеках»*⁵⁹.

Вочевидь, наведена теза є типовим прикладом поспішної та категоричної генералізації, котра властива М. Слабченку як історичу. Втім, це розумування є досить показовим у світлі домінуючих дослідницьких інтенцій, які побутують у його тексті.

У такому ж річизі М. Слабченко репрезентує й поширення машин і механізмів у кріпосницькому господарстві, зокрема вважає, що від 1840-х років поміщики *«охоче схиляються в бік машин і не мають причин скаржитися на запровадження їх»*⁶⁰. Кінець-кінцем історик тримається думки, що *«саме “цариця-машина” в господарстві зробила переворот. Поміщик не зустрічав потреби в такій масі сільських робітників для свого господарства, як за тої доби, коли вони провадилися тільки руками. Поміщикам являлося раціональнішим лишити при собі мінімум слуг і тахітум землі, а то й усю землю»*⁶¹.

Ця авторська констатація сприймається як самобутній пролог до назриваючої аграрної реформи 1861 р. Причому культурні й громадські трансформації, у представленні М. Слабченка, постають як такі, що відіграють не менш важливі ролі, ніж господарські, соціальні та зовнішньополітичні передумови, котрі спричинили Велику реформу 1861 р. Приміром, поразка у славнозвісній Кримській війні 1853–1856 рр., котра, на його думку, вкрай загострила питання про скасування панщини⁶².

На цьому місці постає питання: про причини й мотиви устремлень М. Слабченка щодо культурних, громадських, публі-

цистичних і навіть суспільно-політичних практик ХІХ ст.? Тим паче, що попередні тексти історика, зокрема його найбільша монографічна серія «Організація господарства України...», демонструють спорадичне висвітлення означених зрізів минувшини.

Видається, що такі інтенції одеського дослідника зумовлювалися інтелектуальними й культурними впливами, котрі циркулювали у тодішній соціогуманітаристиці. Скажімо, варто відзначити праці В. Зомбарта, зокрема його тритомник «Сучасний капіталізм»⁶³, ідеями й концептами якого автор інтенсивно послуговувався у низці томів «Організації господарства України...». Наприклад, слід вказати на відому тезу В. Зомбарта про децентралізацію ранньомодерного господарства, котра побутує в означеній монографічній серії⁶⁴.

Втім, М. Слабченко згадує цього соціолога і на сторінках «Матеріялів». Приміром, він покликується на т. зв. «буржуазний дух» В. Зомбарта, пошуки якого у різних сферах культурного, соціального, духовного життя посідають чільне місце у візії цього німецького вченого. «*“Буржуазний дух”, за термінологією Зомбарта, вільно пролазив усюди й робив своє діло, розкладаючи все на складові частини. Не встояло проти нього ні дворянство, ні селянство, що наочно виявилось в 70-ті роки*», – зазначає історик⁶⁵. «Замазура йде» (рос. *«чумазый идет»*) – згадує автор крилате метафоричне означення селянина-багатира, точніше, щойно народженого буржуа, котрий скупає поміщицькі землі та швидко нагромаджує первісний капітал⁶⁶. Цей вираз повсюдно циркулював на сторінках пореформеної дворянської публіцистики.

Чи не цього «буржуазного духу» та його новітніх «героїв» як вислід загального спрямування всесвітнього історичного процесу дошукувався М. Слабченко у культурних, громадських та інших практиках дореформеного українства?!

До того ж, концепти В. Зомбарта були досить популярними у соціогуманітаристиці 1920-х років, а ціла низка студій німецького соціолога побачила світ у російських перекладах. Адже на пореволюційному чи первісному радянському культурному просторі ще зберігалися відносно ліберальні «правила гри» та

бракувало нових більшовицьких прочитань марксистської спадщини. Відтак студії В. Зомбарта тою чи іншою мірою заповняли існуючу інтелектуальну лакуну. Недаремно покликання на праці цього соціолога представленні майже у всіх писаннях дослідників 1920-х років, які опрацьовували проблематику, пов'язану зі становленням капіталізму.

Однак, таке потрактування устремлінь М. Слабченка задовольняє лише почасти. На нашу думку, причини специфічної конструкції «Матеріялів», зокрема очевидний ухил автора у бік синхронічного представлення української минувшини ХІХ ст. (особливо дореформених часів!), а не на звичну та всеохоплюючу діахронічну репрезентацію процесу, пояснюються особливістю його концептуалізації, котра мала стадіальну підоснову. Більше того, перед істориком постала досить складна проблема: як представити перехід від стадії кріпосницького господарства до стадії промислового капіталізму на українському фактографічному матеріалі першої половини ХІХ ст. Тим паче, що у науковій літературі початку ХХ ст. панували візії, в яких зазвичай обстоювалась думка про недостатній рівень промислового розвитку як у Росії загалом, так і у межах підросійської України зокрема.

Зауважимо, що найуразливішим місцем будь-якої стадіальної концептуалізації минувшини є перехід від однієї стадії до іншої (проблема т. зв. «перемикачів»). Наприклад, у радянській історіографії ця проблема відома як питання «міжформаційних стиків» чи «переходів», котру вирішували за рахунок соціокультурних «сплесків», «розривів» та «імпульсів» – революцій (Англійська революція середини 17 ст., французька революція кінця 18 ст., російська революція 1917 р та ін.), великих воєн, що кардинально змінювали політичну мапу світу (Тридцятирічна війна 1618–1648, Наполеонівські війни поч. 19 ст., Перша та Друга світові війни та ін.).

Натомість у стадіальних концептуалізаціях із виразним еволюціоністським рефреном проблему «перемикачів» прагнули розв'язати послугуючись введенням т. зв. «перехідних» чи «транзитних» періодів. Зокрема, у схемі М. Грушевського своєрідними «транзитними перемикачами» є «два занепади» (сере-

дини XIV ст. та другої половини XVIII ст.) і «два відродження» (кінець XVI – початок XVII ст. і XIX ст.) українського національного життя.

Втім, обидва способи були непридатними для стадіальної концептуалізації М. Слабченка на ниві української історії XIX – початку XX ст. Адже вона конструювалася, з одного боку на матеріалістично-економічних засадах, а з іншого – стосувалася XIX ст., себто такої доби української історії, в яку було складно «вписати» відповідні соціокультурні «імпульси» чи «транзитні періоди», що відповідали європейським і світовим взірцям та й ще за його теорію «єдиного процесу». Недаремно автор «Матеріялів» зазначав, що до 1905 р. «життя України розвивалося зигзагами», тобто на основі змагання «протилежних символів феодального й буржуазного суспільства», до того ж, ускладнювалося «національним вбранням»⁶⁷.

Схоже, що означені проблеми й підштовхнули М. Слабченка до «експериментів» – синхронічного представлення дореформеного періоду XIX ст. як мінливої конфігурації структур, укладів і форм (різних зрізів історичного буття!), які мали продемонструвати визрівання нових буржуазних практик і взаємин у надрах кріпосницького господарства. Вочевидь, саме ці потреби суттєво розширили фахові запити історика, котрий намагався показати як нові тенденції плекаються на полі культури, публіцистики, громадського і політичного життя. Якщо взяти до уваги вкрай складну, запутану, суперечливу і мозаїчну палітру економічного буття підросійської України XIX ст., то синхронічна репрезентація М. Слабченка виглядає як досить цікава й перспективна новація, принаймні у контексті домінуючих практик українського історіописання 1920-х років. Більше того, дослідницька пропозиція одеського історика вела до глибокої розробки різних площин українського суспільства, що незаперечно продукувало нові можливості у царині соціологічного прочитання минувшини.

Власне, про «мозаїчність» українського економічного побуту, порівняно з одноцільним, «монолітним» розвоєм західноєвропейських країн, згадував у своїй рецензії В. Левитський. «Зовсім противно органічному розвитку історії цих (західних. –

Авт.) народів, що йому надано певного характеру м о н о л і т - н о с т и – історія господарського побуту України має характер, так мовити, м о з а ї ч н о с т и (розбив В. Левитського. – *Авт.*); в ній дуже багато вставок із чужоземної культури, вставок, що їх їй було накинуто. Україна мала своє самостійне буття хіба лише в Київський період своєї історії, потім перебувала під зверхністю чужої державности Монголів, Литви та Польщі й, нарешті, Росії, й всі вони, в період свого панування залишали свої нашарування на українській економіці та суспільності», – відзначає рецензент⁶⁸.

Ця заувага (ймовірно, вона постала якраз у світлі прочитань «Матеріялів»!) скерована супроти соціологізації минувшини, вибудуваної за теорією «єдиного всесвітнього процесу» М. Слабченка, досить добре відображає не тільки особисті погляди В. Левитського як ученого-економіста, а й відомі застереження М. Грушевського. До того ж, останній рішуче виступав супроти детермінізму (тим паче, матеріалістичного!) та повсюдної генералізації на полі української історії і наголошував на всебічному студіюванні соціо- та етнокультурного зрізів минувшини у їхньому фактографічному розмаїтті.

Інший рецензент Р. Шпунт обстоював думку, що М. Слабченко не помітив «двоїстості» економічного процесу на просторі підросійської України, котрий був не тільки зорієнтований на самостійний національний розвиток, а й істотно залежний від Росії⁶⁹. Заразом він уважав, що автор «Матеріялів», так і не зміг показати як промисловість і сільське господарство утворюють ринок робітничої сили, зокрема представити «діалектичний» зв'язок між селом і містом⁷⁰.

Звісно, у «Матеріялах» споглядаємо традиційні недоліки та прогалини, властиві для історичного письма М. Слабченка (необґрунтовані генералізаційні процедури, некоректне використання фактографічного матеріалу, категоричні узагальнення, недбалі обрахунки і т. п.). Приміром, молодий історик Д. Соловей відзначав низку перекручень у авторських підрахунках кількості кріпаків у першому томі «Матеріялів»⁷¹.

Втім, наведені закиди, попри відмінні методологічні засади рецензентів, щодо суцільної локальності, ізолюваності і навіть

штучності концептуалізації М. Слабченка видаються не зовсім об'єктивними. Тим більше, що ціла низка розділів «Матеріалів» зорієнтована на те, щоб показати як тодішні господарські і торгівельні практики витворювали «єдиний господарчий організм»⁷². Згадаємо, наприклад, авторські пасажі про механічну обробку⁷³ та цукрову промисловість⁷⁴, роль ярмарків в українській торгівлі⁷⁵, сухопутні і водні комунікації⁷⁶, різні течії української торгівлі⁷⁷ та ін.

Та видається незаперечним і те, що стадіальна конструкція М. Слабченка зазнала сильної дифузії й розмивання на українському матеріалі, позаяк її вихідні концепти були перенесені з царини західноєвропейської історії. Відтак поставали проблеми, пов'язані з істотною корекцією й адаптацією установчих ідей, а також із необхідністю опрацювати т. зв. «середню ланку» концептуалізації, що мала представляти своєрідний сценарій національної історії, себто пов'язати конкретну фактографічну канву з універсальним стадіальним маркуванням. Не випадково К. Антипович зауважив, що в праці М. Слабченка «аналітичні моменти переважають синтетичні, не дуже вдала редакція очевидно спричинилася до багатьох друкарських помилок, почасти через насиченість фактичним матеріалом, провідні думки частогусто ховаються серед ф а к т и ч н о г о м а т е р і я л у (розбив К. Антиповича. – *Авт.*)»⁷⁸.

Зрештою, схожі чи подібні проблеми споглядаємо практично у будь-яких стадіальних візіях минувшини, особливо, коли взяти до уваги те, що йдеться про первісні версії соціологізації історії на ниві українського історіописання 1920-х років.

Мабуть, М. Слабченко почасти сприймав зауваги рецензентів щодо конструкції тритомника. Приміром, авторський виклад у другому томі цієї серійної праці більше відповідає хронологічній послідовності перебігу історичний подій та процесів, аніж репрезентація дореформеної минувшини, подана у першому томі «Матеріалів». Однак, історик так і не відмовився від синхронічного представлення пореформеної доби. Зокрема, він вдається до численних екскурсів на теми культури, літератури, науки, суспільно-політичної і наукової думки та громадських практик, які мають проілюструвати й потвердити спрямування

господарських та соціальних трансформацій українського суспільства. У широкому сенсі автор і далі намагається представити структурну конфігурацію української минувшини пореформеної доби як самобутню калейдоскопічну палітру.

Скажімо, М. Слабченко досить своєрідно сприймав маніфест 19 лютого 1861 р. З одного боку, він визнавав те «колосальне враження», котре справила Велика реформа на сучасників, але, з іншого боку, наголошував, що вона не стільки змінила фактичне становище у сільському господарстві, скільки встановила «*договірні принципи* між колишнім кріпаком та його паном»⁷⁹. Ще у дореволюційні часи М. Слабченко відзначав, що «*доба великих реформ покликала до життя питання про визначення істинної суми прав* (на участь у державному й економічному житті Росії) різних суспільних груп, класів та станів»⁸⁰. Водночас історик уважав, що реформа 1861 р. розпочала нову сторінку в історії господарства, котра вирізняється поворотом капіталу до обробної промисловості⁸¹.

Зазначимо, що як у першому, так і другому томі «Матеріалів» автор подає цілу низку оригінальних спостережень і тлумачень щодо багатьох явищ, фактів і подій. М. Слабченко розглядає українську громаду як вислід соціальних практик пореформеної доби, на відміну від російських общин, які спиралися на давню історичну традицію. «Це була “*община*” на вершках вигадана для забезпечення поміщика робітниками, а держави – податками», – стверджує історик⁸².

Водночас М. Слабченко звертає увагу на появу нових діючих «героїв» на господарських та соціальних теренах. Наприклад, він згадує про нову постать 1860-х років – купця-землевласника, котрий заходився збирати землі та проводити вигідні торгівельні оборудки з нерухомістю⁸³. Натомість 1870-ті роки, на його думку, висувають на економічну сцену експортерів-набобів (від англ. *parob* – людина-вискочка, яка швидко розбагатіла у колоніях. – *Авт.*) як купецького, так і дворянського походження, котрі завдяки хлібній торгівлі та сприятливій міжнародній кон'юктурі доволі швидко нагромадили значні капітали⁸⁴. 1880-ті роки автор пов'язує з утвердженням господарських практик нового соціального типу, котрого називає «багати-

рем» чи «хозяйственным мужичком». Він навіть підкреслює, що пересічний поміщик зазвичай не міг утриматися під потужним впливом цієї соціальної верстви⁸⁵.

Втім, як і у першому томі, М. Слабченко акцентує увагу на тих інтелектуальних і культурних зрушеннях, які пов'язує з новими господарськими та соціальними практиками. Відтак історик розглядає «хуторну філософію» П. Куліша у світлі змагання капіталістичного й натурального господарства, зокрема вбачає у цій візії острах громадських діячів перед страшною силою капіталістичної «цивілізації», що неминуче розколе українське село⁸⁶. Заразом він обстоює думку, що післяреформена доба спричинилася до появи «нової академічної молоді», котра дедалі більше втягується до революційного руху⁸⁷.

Зауважимо, що М. Слабченко досить самотужку оцінював і громадівський рух, зокрема вирізняв соціальну мотивацію його учасників. «Члени Київської громади по самій суті своєї роботи були народовцями. – відзначає історик. – Але їхнє народництво відрізнялося від російського. Для них не існувало ідеалізованого мужика, не було в українських умовах жупелів на кшталт общини, богоносицтва й т. и. *Український народовець не шукав “вищої правди”, не вчився від селянина, не покутував своїх гріхів (“кающийся дворянин” не відома Україні постать). Народовець наш ішов в мужицьку масу, щоб допомогти їй проти пана*»⁸⁸.

Автор «Матеріялів» розглядає й опозиційні настрої пореформених поміщиків, які концентрувалися у земствах, зокрема нарікає їхній опозиційний рух «земською фрондою»⁸⁹. Крім того, М. Слабченко висвітлює тодішні громадські експерименти, котрі мали спричинити появу нових соціальних і господарських взаємин. Приміром, він пише про штундистські громади та їхні спроби висунути «на перший план *ідею солідарности у формі дружніх послуг*, заснованих на добрій волі й свідомості того, що робиш»⁹⁰, а також про крах колоній-комун, створених на хвилі народницьких устремлінь 1870-х – початку 1880-х років. Одеський історик іронічно називає ці громадські практики «культуртрегерськими (нім. *Kulturträger* – носій культури, іронічна назва колоніальних просвітників. – Авт.) витівками», які не мали під собою реального господарського та соціального під-

грунтя⁹¹. На його думку, 1880-ті роки були «добою, коли робітнича верства тільки формувалася, ще не усталася, не викристалізувалася»⁹².

У такому світлі революційні та громадські практики у містах виглядають якимось епізодичними сплесками, що час від часу набувають деякого розвою, але доволі швидко згасають. Свої спостереження М. Слабченко резюмує у думці, що «кволий розвиток революційної думки й діяння в місті на Україні з'ясовувався тим, що промисловість не розвинулася ще до краю, і тим, що населення підприємств відпливає від часу до часу з міст на село, де розвивався аграрний капіталізм у великих поміщицьких господарствах, а в селі відбувалося розшарування селянської маси, зв'язане з переходом середняків до парцелярного чи багатирського хозяйства»⁹³. Він навіть відзначає своєрідну індустріалізацію поміщицького господарства та потужний процес подрібнення селянських наділів протягом останніх десятиліть ХІХ ст.⁹⁴

Зрештою, М. Слабченко вкотре демонструє досить жорстку каузальну залежність суспільно-політичних і громадських процесів від господарського та соціального зрізів минувшини. Проте другий том «Матеріялів» репрезентує доволі значний і навіть вражаючий діапазон авторських інтенцій на ниві культури, науки, політичної та громадської думки.

Скажімо, М. Слабченко представляє у контексті нового слов'янофільства та панрусизму візію Ф. Достоєвського і теорію культурно-історичних типів М. Данилевського⁹⁵, котрі потрактовує як вислід російського імперіалізму. Водночас автор «Матеріялів» висвітлює дискусії 1890-х років, які точилися навколо переходу на золоту валюту⁹⁶.

Більше того, він подає огляд низки економічних та суспільних візій, зокрема Т. Рильського – близького приятеля В. Антоновича. На його думку, «Рильський, таким чином, правильно підійшов до багатьох питань, зв'язаних з капіталізмом, намітив і відживання капіталістичних відносин, але визнав за виправдане визискування робітника, підкреслив конечну потребу служити капіталові “і нині, і присно, і во віки” і обстоював існуючу солідарність у суспільстві»⁹⁷. У схожому

дусі М. Слабченко розглядає візію відомого економіста М. Туган-Барановського, котра «урізала революційний марксизм» за рахунок неокантіанської етики. За висловом одеського дослідника, це була спроба піднести «людину-індивіда над усесвітом», себто досягти гармонії інтересів робітника й буржуа за капіталізму⁹⁸.

Помітне місце М. Слабченко відводить й переродженню поглядів колишнього соціаліста М. Бердяєва та містичним і релігійним пошукам інтелігенції на зламі XIX–XX ст. Автор навіть називає цю візію «кухонним соціалізмом»⁹⁹. Заразом він звертає увагу на концепцію соціолога-українофіла Я. Новикова (у М. Слабченка помилково Ж. Новікова!), зорієнтовану на критику соціального дарвінізму й апологію громадських асоціацій та солідаризму¹⁰⁰. Причому обидві, здавалося б, відмінні концепції (візія «суспільної солідарності» Я. Новикова та релігійно-містична ревізія М. Бердяєва), на його думку, сполучає їх призначення – торування битого шляху для нових капіталістичних відносин.

На цьому досить широкому культурному й інтелектуальному тлі стислі фрагменти з другого тому «Матеріалів», у яких йдеться про зростання міст кінця XIX – початку XX ст., конституювання політичних партій (РУП, УСДРП), селянський й робітничий рухи, російсько-японську війну 1904–1905 рр. і, врешті-решт, навіть початок революції 1905 р., виглядають якимось випадковими і навіть доповнюючими сюжетами. Відтак репрезентація різних зрізів українського буття, як і у першому, так і другому томі «Матеріалів», здебільшого зорієнтована на представлення переходу від однієї стадії до іншої, як у соціальної та економічній площині, так і на громадських, культурних та інших теренах.

Видається, що саме звідси походить той засадний конфлікт між репрезентацією процесу та структури української минуштини XIX – початку XX ст. в архітектоніці зазначеної студії М. Слабченка.

На превеликий жаль, доля рукопису третього тому «Матеріалів» і до сьогодні залишається достеменно невідомою. Вважають, що цей текст був знищений після арешту його автора¹⁰¹.

М. Слабченко немовби передчував подібний поворот подій. «Мій III-й том “Матеріялів” пішов на рецензію до Рубача. Се страшно погано, бо Рубач відомий тим, що краде чужий матеріал і видає потім роботи за свої. Вже ліпше Річицький нехай дав би на рецензію [М.] Яворському чи тому ж М. Грушевському, а не літературному злодію», – занотував історик у своєму щоденнику 24 січня 1927 р.¹⁰² І дійсно третій том 1927 р. повернули авторові після негативної рецензії М. Рубача, проте й після переробки текст не вдалося опублікувати. У 1929 р. М. Слабченко видав курс лекцій «Новітня історії України (1905–1920 рр.)», який розглядають як текст третього тому «Матеріялів»¹⁰³. Проте доля й останньої праці одеського дослідника залишається невідомою.

Вірогідно, третій том конструювався за тим же стадіальним каноном, оскільки його лейтмотив пов'язувався зі стадією «колоніального імперіялізму». Про це довідуємося з фрагмента листа М. Слабченка від 29 травня 1929 р., адресованого Д. Бованенку, що зберігся завдяки О. Оглоблину. «Уже саме прагнення відриву частин української людности від якоїсь держави в інтересах об'єднання є імперіялізм ембріонального типу. Таке зараз маємо в Румунії, Польщі, Сербії й ін. Коли є панславізм, то конечно має право бути панрусизм й ще далі панукраїнізм. Отой панукраїнізм і є вияв українського імперіялізму, а культура мислилася тут суто-українська. Дефект цієї концепції – кволість українського капіталізму, що він міг би тоді щось зробити. Територіяльно-український імперіялізм був сильнішим. Він стояв на захваті і не-української території – від Карпат до Волги (Драгоманівський підхід) й Аральського озера, плюс далекосхідні колонії. Відрив від Росії не припиняв російської культури. Такі пани любили посилатись, як на зразок, на Америку. В цих імперіялістів був ще інтерес: проливи і Царгород. Бажання було скромне: російський багнет дасть їм це все, а потім Україна (з російською культурою) відділиться від Росії. Була й третя течія: по-українськи свідомо буржуазія приймала точку поведінки й погляду 2-ої течії. Таким чином, про імперіялізм український можна говорити зовсім свobodно. Про це я зараз пишу в III томі “Матеріялів”, де виясню й значення

України як колонії *sui generis* (лат. *своєрідної*. – *Авт.*), про характерні особливості колоніального імперіялізму тощо. Може, в цьому році й видам III том»¹⁰⁴.

Зазначимо, що оригінальні потрактування різних візій досить часто споглядаємо у багатьох лекційних викладах М. Слабченка. Приміром, вельми цікаво виглядають коментарі М. Слабченка щодо теорії «Серединної Європи», котра постала на початку ХХ ст. і зазвичай розглядається у геополітичному сенсі. Натомість український історик розглядає цю візію у контексті економічних та господарських процесів. На його думку, це була спроба створити «народно-господарську автаркію» під гегемонією Німецької імперії¹⁰⁵.

Вочевидь, третій том «Матеріялів» містив візію М. Слабченка і щодо України як «колонії», хоч ця ідея побутує як у попередніх томах¹⁰⁶, так і інших працях. Причому зазначена дефініція мала не тільки економічний та соціальний, а й культурний підтекст. Не випадково сучасні дослідники відзначають, що терміном «внутрішня колонія» (авторство його приписують В. Леніну!) послуговувалися українські науковці 1920-х років (М. Слабченко, М. Яворський та ін.)¹⁰⁷.

Зрештою варто констатувати, що зростаюча частка культурних, інтелектуальних, громадських компонентів надавала традиційним зрізам минувшини (економічний соціальний та правничий) в історичному письмі М. Слабченка дещо іншого змісту. Ймовірно, такі перетворення з часом спричинилися б до нових соціологічних прочитань нашої минувшини, зокрема до спроб репрезентації України не тільки як єдиного, самостійного економічного, а й громадсько-культурного і суспільно-політичного «організму» на теренах європейської та всесвітньої історії!

---

¹ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельщины до мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. – С. VII.

² М.С. [Слабченко М.Є.] Передмова // Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – [Одеса], 1925. – Т. 1. – С. IV.

³ М.С. [Слабченко М.Є.] Переднє слово // Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – [Одеса], 1927. – Т. 2. – С. 4.

⁴ Там само. – С. 4.

⁵ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1924. – Вип. 1: Період початкової акумуляції. – 366 с.; Його ж. Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1925. – Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. – 185 с.; Його ж. Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1925. – Вип. 3: В суперечках імперіалізму. – 308 с.

⁶ Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дн., 2004. – С. 68.

⁷ Там само. – С. 67.

⁸ Оглоблін О. Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Б.м., 1925. – Т. 1. – VIII, 318 с. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 561.

⁹ Санцевич А.В. Видатний український історик М.Є. Слабченко. – К., 1993. – С. 48.

¹⁰ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України. – Б. м., 1925. – Т. 1. – VIII, 318 с.; 1927. – Т. 2. – 278 с. // Більшовик України. – 1927. – № 2. – С. 97.

¹¹ Оглоблін О. Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії... – С. 564.

¹² Левитський В. До питання про структуру історії економічного побуту України (З приводу праці акад. М.Є. Слабченка. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття, Т. I і II, 1925 р.) // Україна. – 1929. – № 37: (жовт./листоп.). – С. 3 (прим. 1).

¹³ Там само. – С. 3.

¹⁴ Антипович К. Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – ДВУ, 1927. – Т. 2. – 278 с. // Життя й революція. – 1927. – № 3. – С. 393; Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. – Харків, 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С. 318.

¹⁵ Винар Б. Академік Михайло Слабченко (Матеріали до біографії та бібліографії) // Укр. історик. – 1982/83. – № 3/4, 1. – С. 32; Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / Ред. проф. С.Р. Лях. – Київ–Херсон, 1998. – С. 84.

¹⁶ Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. – Дн., 2004. – С. 220.

¹⁷ Там само. – С. 369.

¹⁸ М.С. [Слабченко М.Є.] Передмова // Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. IV.

¹⁹ Струве П. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. – [СПб.], 1913. – С. 154.

²⁰ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 5.

²¹ Левитський В. До питання про структуру історії... – С. 5.

²² Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Матеріали... – С. 99.

²³ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 7.

²⁴ Там само. – С. 10.

²⁵ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Матеріали... – С. 100.

²⁶ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 127.

²⁷ Там само. – С. 44.

²⁸ Там само. – С. 54.

²⁹ Там само. – С. 114–115.

³⁰ Там само. – С. 281–284.

³¹ Там само. – С. 24.

³² Там само. – С. 93.

³³ Там само. – С. 88.

³⁴ Там само. – С. 77.

³⁵ Там само. – С. 78.

³⁶ Там само. – С. 101.

³⁷ Там само. – С. 177–178.

³⁸ Окаринський В.М. «Товариство мочемордія» як неконформістське утворення в суспільному житті України 1840-х років // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 64: Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України. – С. 165–176.

³⁹ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 173–174.

⁴⁰ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М.П. Вибране / Упоряд. Р.С. Міщук; прим. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К., 1991. – С. 350–351.

⁴¹ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 104–105.

⁴² Там само. – С. 177.

⁴³ Оглоблін О. Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – С. 571.

⁴⁴ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 181.

⁴⁵ Там само. – С. 183.

⁴⁶ Там само. – С. 256.

⁴⁷ Там само. – С. 154–157.

⁴⁸ Там само. – С. 188.

⁴⁹ Там само. – С. 194.

⁵⁰ Там само. – С. 199.

⁵¹ Там само. – С. 219.

⁵² Там само. – С. 205.

⁵³ Там само. – С. 205.

⁵⁴ Левитський В. До питання про структуру історії... – С. 11.

⁵⁵ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 187.

⁵⁶ Там само. – С. 197.

⁵⁷ Там само. – С. 251.

⁵⁸ Там само. – С. 259.

⁵⁹ Там само. – С. 277.

⁶⁰ Там само. – С. 262.

⁶¹ Там само. – С. 264.

⁶² Там само. – С. 255.

⁶³ Зомбарт В. Современный капитализм / Пер с нем. Ст. Вольского. – 2-е изд. – М.–Л., 1931. – Т. 1: Введение. Докапиталистическое хозяйство. Исторические основы современного капитализма. – XLVII, 511 с.; Его же. Современный капитализм / Пер. с нем. под ред. М.А. Курчинского. – М., 1905. – Т. 2: Теория капиталистического развития. – IV, [2], 595 с.; Его же. Современный капитализм / Пер с нем. Ст. Воль-

ского и Б.Я. Жуховецкого. – М.–Л.: Госиздат, 1930. – Т. 3: Хозяйственная жизнь в эпоху развитого капитализма. – XVI, 604 с.

⁶⁴ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельщины до мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. – С. 7 (прим. 1–2).

⁶⁵ Його ж. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 53.

⁶⁶ Его же. Николай Иванович Зибер // Зибер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры / Вступ. ст. М.Е. Слабченко. – Одесса, 1923. – С. VI.

⁶⁷ М.С. [Слабченко М.Є.] Передне слово. – Т. 2. – С. 3.

⁶⁸ Левитський В. До питання про структуру історії... – С. 12–13.

⁶⁹ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М.Е. Матеріяли... – С. 100.

⁷⁰ Там само. – С. 97.

⁷¹ Соловей Д. До питання про кількість кріпаків на Україні (З приводу даних проф. Слабченка в «Матеріялах до економічно-соціальної історії України XIX століття» т. 1) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 11. – С. 287–292.

⁷² Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 225.

⁷³ Там само. – С. 200.

⁷⁴ Там само. – С. 212.

⁷⁵ Там само. – С. 231–232.

⁷⁶ Там само. – С. 238.

⁷⁷ Там само. – С. 235.

⁷⁸ Антипович К. Рец. на кн.: Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – С. 394.

⁷⁹ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 6.

⁸⁰ Его же. Д.П. Миллер как историк украинского права // Памяти Дмитрия Петровича Миллера. – Харьков, [1914]. – С. 6.

⁸¹ Его же. Николай Иванович Зибер. – С. V.

⁸² Його ж. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 16.

⁸³ Там само. – С. 58.

⁸⁴ Там само. – С. 60–65.

- ⁸⁵ Там само. – С. 111.
- ⁸⁶ Там само. – С. 43–44.
- ⁸⁷ Там само. – С. 46.
- ⁸⁸ Там само. – С. 51–52.
- ⁸⁹ Там само. – С. 87.
- ⁹⁰ Там само. – С. 85.
- ⁹¹ Там само. – С. 103.
- ⁹² Там само. – С. 144.
- ⁹³ Там само. – С. 167.
- ⁹⁴ Там само. – С. 184.
- ⁹⁵ Там само. – С. 67–68.
- ⁹⁶ Там само. – С. 197–199.
- ⁹⁷ Там само. – С. 219.
- ⁹⁸ Там само. – С. 223–224.
- ⁹⁹ Там само. – С. 262.
- ¹⁰⁰ Там само. – С. 263–265.
- ¹⁰¹ Заруба В. Історик держави і права... – С. 253.
- ¹⁰² Його ж. Михайло Слабченко... – С. 211.
- ¹⁰³ Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – Київ–Херсон, 1998. – С. 129; Заруба В. Історик держави і права... – С. 377.
- ¹⁰⁴ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). – Мюнхен–Нью-Йорк, 1973. – С. 6 (прим. 5).
- ¹⁰⁵ Слабченко М.Є. Конспект лекцій по новійшій історії України, читаних в Од. І. Н.О. – [Одеса], 1927. – С. 35–36.
- ¹⁰⁶ Його ж. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 3.
- ¹⁰⁷ Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохла: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 17; Гундорова Т. «Внутрішня колонізація» – повторна колонізація // Критика. – 2011. – № 9/10. – С. 23.